

Илму статья

УДК 821.512

DOI: 10.31143/2542-212X-2022-4-376-387

EDN: PRSQSQ

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ МУХТАРНЫ ПОЭЗИЯСЫНДА ФИЛОСОФИЯ ОЮМЛАУ

Ёзденланы Тауланни кызы Фатима

Гуманитар тинтиулени Институту – Россей илмуланы академиясыны Къабарты-Малкъар илму арасыны филиалы, Нальчик шахар, Россей, uzdenova_kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5378-9514>

Къысха магъана. Статьяда малкъар поэт Табакъсойланы Мухтарны поэзиясы тинтиледиле, жашаугъа жютю философия къарамы, эстетика сезимлери, кертиликге/тюзлюкге итиниюу, хат энчилиги ачыкъланадыла. Ишде энчи эс «Чарс» бла «Чарх оюн» деген назму жыйымдыкълагъа бурулады, аланы магъана эм поэтика (суратлау амалла) энчиликлери сюзюледиле. Назмучуну ниет ёсюуу, халкъына, журтуна суймеклиги, аны къадарына жарсыуу, миллети бла ёхтемленнгени, саулай да жашауну юсюнден терен сагъышлары кёргюзтюледиле. Поэт хайырланган суратлау белгиле (*акъ жылла, къара тенгиз, мени Тауум, чарх оюн, д.б.*) аны чыгъармаларында философия магъананы кючлендиредиле.

Тинтиу методладан герменевтика (баш магъана тутхан), компаративистика (тенг-лешдириу халда къаралгъан), семиотика (белгилени магъаналарын ачыкълагъан) методла хайырланылгъандыла.

Баш магъаналы сёзле: Табакъсойланы Мухтар, малкъар поэзия, философия оюмлау, поэма, белгиле.

Цитата этерге: Ёзденланы Т.къ.Ф. Табакъсойланы Мухтарны поэзиясында философия оюмлау // Кавказология. – 2022. – № 4. – С. 376-387. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-4-376-387. – EDN: PRSQSQ.

© Ёзденланы Т.къ.Ф., 2022

Original article

PHILOSOPHICAL REFLECTIONS IN THE POETRY OF MUKHTAR TABAKSOEV

Fatima T. Uzdenova

The Institute for the Humanities Research – Affiliated Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Nalchik, Russia, uzdenova_kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5378-9514>

Abstract. The work of the Balkarian poet Mukhtar Tabaksoev is presented in a multi-aspect way; axiological and epistemological landmarks are revealed, with an emphasis on the predominantly philosophical orientation of his poetry. The study of the general plot and tonal lines made it possible to illustrate the evolution of the author's artistic consciousness and draw a general conclusion about the pronounced patriotic and civil components of his work, as well as the attraction to

existential reflections. Appeal to symbolic images (white years, black sea, my mountain, playing with the wheel, etc.) allows us to conceptualize the main line of the poet's thoughts, the philosophy of his work. The paper analyzes the content of two main collections of his poems: "Chars" (Maryevo) and "Charh oyun" (Playing with the wheel), both in terms of content strategy and the specifics of poetics.

Research methods: hermeneutic, comparative, semiotic, system analysis method.

Key words: Mukhtar Tabaksoev; Balkar poetry, philosophical reflections, poem, symbols

For citation: Uzdenova F.T. Philosophical reflections in the poetry of Mukhtar Tabaksoev. IN: Electronic journal «Caucasology». – 2022. – № 4. – P. 376-387. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-4-376-387. – EDN: PRSQSQ.

© Uzdenova F.T., 2022

Научная статья

ФИЛОСОФСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ В ПОЭЗИИ МУХТАРА ТАБАКСОЕВА

Фатима Таулановна Узденова

Институт гуманитарных исследований – филиал Кабардино-Балкарского научного центра Российской академии наук, Нальчик, Россия, uzdenova_kbigi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5378-9514>

Аннотация. Полиаспектно представлено творчество балкарского поэта Мухтара Табакоева; выявлены аксиологические и гносеологические ориентиры, с акцентацией преимущественно философской направленности его поэзии. Исследование генеральных фабульных и тональных линий позволило наглядно проиллюстрировать эволюцию художественного сознания автора и сделать общий вывод о выраженной патриотической и гражданской составляющих его творчества, а также тяготении к экзистенциальным размышлениям. Обращение к знаковым образам-символам (*белые годы, черное море, моя гора, игра с колесом* и др.) позволяет концептуализировать основную линию интенций поэта, философию его творчества в целом. В работе проанализировано содержание двух основных сборников его стихов: «Чарс» (Марево) и «Чарх оюн» (Игра с колесом), как с точки зрения контент-стратегии, так и специфики поэтики.

Методы исследования: герменевтический, компаративный, семиотический, метод системного анализа.

Ключевые слова: Табакоев Мухтар; балкарская поэзия, философские размышления, поэма, символы

Для цитирования: Узденова Ф.Т. Философские размышления в поэзии Мухтара Табакоева // Электронный журнал «Кавказология». – 2022. – № 4. – С. 376-387. – DOI: 10.31143/2542-212X-2022-4-376-387. – EDN: PRSQSQ.

© Узденова Ф.Т., 2022

Белгили малкъар поэт Табакъсойланы Мухтар кесини энчи хаты болгъан, заман туудургъан болумланы кесича кёре, ангылата да билген, суратлау сёзге усталыгъы бла адабиятны байыкъдыргъан жазыучуладан бириди. Ол миллет сезими терен болгъан, поэзияда кесини энчи жолу бла, жашаугъа ёз къарамы бла

айырмалыды. «... Жашауда, жамауат аллында сёзюн ачыкъ да, тынгылы да айтханыча, поэзиясыда алайды» [Толгъурланы З. 2009: 117].

Табакъсойланы Хасанны жашы Мухтар 1959 жылда Совет (бусагъатда – Черек) районну Огъары Малкъар элинде туугъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетин бошагъандан сора, Нальчик шахарда комсомолну Октябрь райкомунда ишлегенди. Кёп жылладан бери «Эльбрус» китап басмада малкъар адабият бёлюмге башчылыкъ этип турады. Бюгюнлюкде анда малкъар адабиятны редакциясыны таматасыды.

Мухтар 1997 жылда Россейни жазычуларыны биригиюне киреди.

Адабиятда ал атламларын университетде окъугъан жылларында этгенди. 1995 жылда аны «Чарс» [Табакъсойланы М. 1995] деген биринчи назму китабы чыгъады. Анга кирген назмулада заманны излеми, жашауну чюйреликери, бурушлары ачыкъланадыла. Поэт озгъан кюнлени бюгюнню кюн бла андан тенг-лешдирмейди. Халкъ миллет энчилигин аз-аз тас эте баргъанына, келир кюнне ийнаныулу къарамагъанына жарсыйды. Ол жашау кемчиликери, къадардан угъай, адамны кеси хомухлугъундан чыкъгъанларын ангылайды. Аны ючюн жазады былай:

Тас болгъанды адамлыкъ,
Къалдыла намыс, адет да,
Махталады аманлыкъ,
Ачыкъдан жюрюйдю дерт да.
«Игилик ахшы эсе...» [Табакъсойланы М. 1995: 99].

Табакъсойланы Мухтар айтхан оюмун буруннугдан келген адеп-къылыкъ төрелени кючлерине таяна ачыкълайды. Бар жарсыулары баш сылтауун – кеси адамларыбызны миллет хазнагъа уллу кёллюлюклерин туура этеди («Къарангылыкъ – / Жюрекледен да – чарс»). Поэтни оюмлауна кёре, зарлыкъ, кесимчилик, жалынчакълыкъ дегенча шартла бийлейдиле инсанланы жюреклерин.

Халкъны жашау болумуна къайгъырыу, аны юсюнден суратлау-эстетика оюм, фикир этиу да «Чарс» деген назму жыйымдыкъны баш магъанасын тутхан затладыла. Терен сагъышладады поэтни эси – китабы да анга шагъатлыкъ этгенча, «Суу жагъада олтурама сагъышлы...» деген тизгин бла башланады. «Мен айтама жюрек жырымы...», «Къайгъым – тенгиз...» деген лирика назмулада философия къарам толу ачыкъланады: («Мен айтама жюрек жырымы, – / Сау этсин саусузну жарасын. / Мен айтама жюрек жырымы, – / Тюзлюкге, тенгликге жарасын» [Табакъсойланы М. 1995: 131]; «Къайгъым – тенгиз, / Сагъышларым – ары саркъгъан Черек... / Къайгъым – тенгиз, / Умутларым – батып кетген кеме... / Къайгъым – тенгиз, / Сюймеклигим – жыры ёлген чарлакъ» [Табакъсойланы М. 1995: 147].

Мухтарны китабында аслам тюбеген «къара терек», «къара атлы» дегенча сёз тутушла бошдан айтылмагъандыла: ала поэтни халкъны къадарыны юсюнден тынгысыз сагъышларын ачыкълагъан ангыламладыла. Юлгюге «Малкъарны къары – къара» деген назмусун келтирейик:

Малкъарны къары – къара:

Къаргъала къонупдула.
 Жулдузларына къара –
 Ала да онгупдула [Табакъсойланы М. 1995: 42].

Былайда бир шарт эсленеди: назмуну хар тизгини да окъуучуну сагъайтады. «Къары – къара», «къаргъала – къара» деген сёз тутушла халкъны бюгюнлюгюню эм келир кюнню юслеринден сагъышландырадыла, ниет-эстетика, адеп-къылыкъ адетле къуруп бара эселе, жашауну магъанасы да сора къалмайды деген философия оюмгъа келтиредиле.

Былай чыгъармаланы кёбюсюнде оюм къарама-къаршчы затланы юслери бла айтылады. Аланы мурдорларында уа бир бирге чюйре келген сёзледен (антитеза) тенглешдириу къуралады (*къар* – жерни белгиси, *жулдузла* – кёкню белгилери). Аллай суратлау амал бла Табакъсойланы Мухтар «Атын чапдыра» деген назмусунда да хайырланады:

Атын чапдыра,
 Жулдуз чакъдыра,
 Ашыгъады жангы Ай кёкде...
 Жангыз чапыракъ,
 Жансыз чапыракъ
 Къалтырайды къара терекде... [Табакъсойланы М. 1995: 94].

Бу къысха назмучукъ бир бирге къаршчы (*кёкде ай, терекде чапыракъ*: бири – кёкде, бири – жерде) тургъан дунияланы «келечилерини» сыфатлары бла къуралгъанды. Анда айтылгъан оюм да анга кёреди: ал ючтизгин жарыкълыкъны белгиси, экинчи ючтизгин а – мудахлыкъны. Ол а назмуну жашау жорукъгъа бойсунуунда къуралгъан макъамыды.

«Толу эм тамырлы рифмаладан Мухтар ажашмайды десек, аны чыгъармачылыкъ иши малкъар поэзияда жангы сёз, жазычулукъ хат болгъанын окъуучу ангыларыкъды (тууушда-урушда, тёллюбюз-телибиз; жарысын-жарасын, келсенг-таулу эсенг; сындыла-басындыла дегенча). Рифма къурагъанына ушаш ачыкъ-къысыкъ тауушланы да къошуп, бирикдирип, кёргозтген болумну не да суратны макъамын къулакъ эшитирча этгени Мухтарны усталыкъ шартыды» [Толгъурланы З. 2015: 122–123].

Мухтарны чыгъармаларында аны философия къарамы «жютю» оюмлауунда эсленеди; поэт кесини жүрек къыйыныны юсю бла битеу адам улуну жарытхан затлагъа окъуучуну эсин бурады. «Поэтни жүрек урууу кёп тюрлю шартла, окъуяла бла байламлыды. Алай халкъны апчытхан артыкълыкъла, кемчиликле, зорлукъла саркъмай, бет алышындырмай, малкъар халкъны босагъаларына къайтып келип тургъанлары тынчлыкъ бермейдиле. Поэт, миллетни бетине къарап, анга айланып, «тарыхынг окъуна урланды, къымдыла гудула деп, жарсыуун ачыкъ айтады» [Толгъурланы З. 2009: 118].

Алан элим, Ас элим,
 Адам санынг аз элим,
 Эркинлигинг тас элим,
 Ким да санга баз элим.

Аманларынг баш болуп,
Жолгъа тюшген таш болуп,
Халкъынгы къанын ичген
Жауунга жолдаш болуп...

Жаралы жугъутурлай,
Ол жарлы жугъутурлай
Къуралса эди ишинг:
Къутхарса эди Хашим!

Алан элим, Ас элим,
Бурунгу Кавказ элим,
Къыраллыгъынг къайтмаса
Келир кюнюнг чарс элим...

«Алан элим, Ас элим...» [Табакъсойланы М. 1995: 52]

Неда:

Налат ташха тагъама ёмюрню:
Шашхын къырал сайлайды ёлюмню,
Фана дуня – Ибилисни къулу.
...Адам улу, Сыйратмыды жолунг?!.

«Налат ташха тагъама ёмюрню» [Табакъсойланы М. 1995: 60]

Поэт жашырмай айта эсе да кесини оюмун, дуня былай барып турмазына толу ийнанады: «Тейри эшиги ачылып, бирде жарыкъ хорлар. Дуня былай турмаз...» (бу сёзле бла Мухтарны «Чарс» деген китабы ачылады).

«Тюзлюк келир, терсликни, керексиз дауну ол хорлар деген ахшы умутуна ийнанмагъан поэтледен туююдю Мухтар. Тюзлюкге бла шуёхлукъгъа, тенгликге жораланнган поэзияны кючю уллуду – анга ышаннганын да жашырмайды поэт» [Толгъурланы З. 2009: 121]:

Назмуму жүрек уруунда
Эшитиледи Малкъарны орайдасы,
Азатлыкъгъа чакъырыуну хайдасы –
Болурму да жазгъанымы файдасы... [Табакъсойланы М. 1995: 63].

1997 жылда «Минги Тау» журналда «Мёлеклени да мёлегисе сен», 2000-чи жыл февральда уа «Заман» газетде «Акъ жылла» деген атлары бла Мухтарны назму къауумлары басмаланнган эдиле. Назмулада ачыкъланнган соймекликни кючю авторну оюмуну бишимлигин, адабият эслилиги ёсгенин бютюн да шарт этген эди. Адам эслеялмазлыкъ затланы да эслеп, Мухтар поэзия теренлигине жетишеди. Сёз ючюн, эрттенликге жаууп чыкъгъан къар дуняны жараларын жашырады («Эрттенли уа чиммакъ-акъ къар жауады, / Дуняны жараларын жабады», неда: «Къара тенгиз – жара тенгиз, / Чайкъал, чайпал, къутур. / Къара тенгиз – харам Тенгиз, / Жауун суулай жутул. / Кюнсюзлени къапхан тенгиз, / Къалай айтмайым дау?..»).

Табакъсойланы Мухтар жазгъанларында хар сёзню жерине келишдиреди,

къарама-къаршчы магъаналы сёзлени уста хайырланыуу бла суратлау бийикликге жетишеди. «*Къара тенгиз – харам тенгиз*», «*кюнсюзлени къапхан тенгиз*» дегенча сёз тутушлада жан салыу, тенглешидириу, жаз тиллилик авторну жүрек сезимин, халын толу ачыкъларгъа болушадыла.

Назмуну къуралыу формасы, бир-бирледе кесине насийхат оюмну да алып, адам улуну бар къайгыларынын да кёрюрча даражагъа жетишдиреди, биреуню жарсыуу бла битеу жамауатны къайгысын байламлы этип къояды.

Насийхат халда жазылгъан назмулада поэтни философия къарамы толу эсленеди – аны таулулугъу, инсанлыгъы, Ата журтну, ана тилни сыйын кёртюрюу, таулу халкъны ётгюрлюгюн эм акъылын багъалауу («Тейриле Тейриси – адамлыкъ, – / Намысха тыйыншлы жашайыкъ... / Таулула таулагъа ушайыкъ!»); «Тилибиз, динибиз, жырыбыз / Жаныбыздыла – этмейик тас!»; «...Журтуна жарарыкъ – жарасын. / Чакъырады Минги тауубуз!» («Чакъырыу насийхат да эшитдим») [Табакъсойланы М. 1995: 53]. Назмуда насийхат сёз бла бирге алгъыш сёз да келеди: «...Иги сёзню алгъаннга – / Аллах берсин сау къадар» [Табакъсойланы М. 1995: 54]. «Жарлылыгъыма алгъышым» деген назмуда алгъыш сёз ахыр тизгинледе айтылады:

Журтунгу, миллетинги,
Жырынгы, юмметинги.
Аллах онгуна буруп, –
Нюр жарытсын бетинги! [Табакъсойланы М. 1995: 118]

Алгъыш халда жазылгъан назмулада алгъыш тизгинле терк-терк къатланадыла. Быллай шарт Табакъсой улуну халкъ чыгъармачылыкъ бла байламлыгъына шагъатлыкъ этеди. «Къарачай-малкъар фольклор текстледе «Я Аллах», «Аллах», «Тейри» дегенча сёзле къатланыу формада эркин хайырланыладыла. Ала алгъышны кючлер муратда айтыладыла: («Я Аллах, Я Аллах, насыплы бол, кесинг суйгенча жаша!»); «Аллах бир ариу жашау берсин!»; «Аллах ыразы болсун!»; «Тейри берсин сабырлыкъ, / Тейри берсин дамырлыкъ, / Тейри жарытсын жолунгу! эм д.а.к.б.») [Локьяева, Узденова 2021: 253].

Дагъыда поэтни айырмалы этген шартларыны санында – ол бир ишге да, бютюнда адамны жарсытхан ишге, сансыз къарамайды, аны ниет излеми да кесине тынч жолну сайлатмайды. Аны жазыу ишини ёзеге жигитлик, чёрчеклик, этимлик деген илишанладыла – ала бютюнда «Чарх оюн» (2003) [Табакъсойланы М. 2003] деген китабында ачыкъланадыла. Мында «Чарс» деген назму жыйымдыкъны нюзюрю андан ары айныйды.

«Чарх оюн» деген китапны атында айтылып турады баш магъанасы. Ол нарт таурухладан келеди: чархны тёш башындан энишге айландырып ким бошлагъан эсе да, андан бирем-бирем къачып къутулур амал жокъду, андан жаллан да биригиу бла сакъланыргъа боллукъду. Миллет да алай бла сакъланады ёмюрледе – бирлик бла. Мухтарны китабыны магъана ёзегин да «Бирликде – тирлик» деген халкъ айтыу къурайды. Ата жерини жаралары, кёп турмай, сынтыл боллукъларына ийнаныуу да халкъны эрттеден бери кеси къурай келген ниет хазнасындан болгъанын баямлайды. Сёз ючюн:

Уой, таулу жыр, желча жет да,
Хар таулу жанны уят,
Къайтсынла төре, адет да,
Нюр жайсын да Шериат.

«Таулу жыр» [Табакъсойланы М. 2003: 7].

Китап юч бѐлюмден къуралады. Биринчи бѐлюмю («Таурус къушум») бла экинчи бѐлюмю («Борч») магъана жаны бла жууукъдула: былада авторну философия оюмлары бирлешедиле. Поэтни сагъышларында заманны тохтаусуз барыуу, жашау чархны бурулуу ачыкъланадыла.

Терек ёседи алай –
Жерни тынчлыгъын сакълай,
Чапыракъ ауазлы жырлары
Жангыдан жангырта жылланы... («Терек ёседи алай...») [Табакъсойланы М. 2003: 99]

Неда:

Тенгиз толкъунла кибик,
Бири бирин жута,
Озадыла кюнле... айла... жылла... («Тенгиз толкъунла кибик...») [Табакъсойланы М. 2003: 165].

Миллети ючюн къайгъырыуда, халкъыны жашауун теренден оюмлауда тууадыла быллай тизгинле:

Уой, таулу устала – таныулуду да
къол ызыгъыз,
Тасыбыз – табылыр, къуралырбыз,
барырбыз алгъа,
Усталыкъ, хунерлик, чемерлик
таныгъан халкъыбыз,
Хорлатмаз зорлукъгъа, бой салмаз
ёлюмге, ажалгъа!..

«Таулу устала» [Табакъсойланы М. 2003: 49].

Бу тизгинледе таулу миллет кесини иш кѐллюлюгю бла не заманда да юлгюлю бола келгени, аны тамблагъы кюнюн базыныулу этген адамлары болгъаны поэтни ёхтем къууанчыча суратланады.

«Уой, шукур Аллахха! Малкъарда ёлюмсюздю хунер!» [Табакъсойланы М. 2003: 49], – дейди Мухтар. Бу тизгинледе поэтни ийнаныуу, базыныуу, ёхтем-лиги, миллетини керти уланларына алгъыш сѐзю да биригипдиле. «Таулу устала» деген назмусу хунерлери, усталыкълары, чемерликлери да халкъгъа белгили адамла Бачиланы Хамзатха бла Мокъбаланы Владимирге аталгъанды.

Къайсы миллетни тарыхын, тилин, адабиятын, маданиятын алып къарагъанда да ала барысы да халкъны кѐлден чыгъармачылыгъы бла къаты байламлыкъда болгъанлары шартды. Халкъ чыгъармачылыкъны жыйып, аны тамам тинтип, миллетине, башха миллетлеге да кѐргюзте, билдире билген адамларыбыз аз тюйюлдюле. Табакъсойланы Мухтарны «Бирин къоюп, бирин

айтсакъ да, Махти...» [Табакъсойланы М. 2003: 54–55] деген назмусу илмуда ёмюрлюк эскертмеле этерге фахму да, билим да таба билген алим Джуртубайланы Махтиге жораланнганды. Поэт ийнанады, болган байлыгыбызны тамблагы тёлуге саугъа эте билмесек, ол бюгюнде тунчугъуп барлыкды.

Сенича жашлары болган халкъ, Махти,
Телилери болса да – апчымаз.
Мадар этсек, къадар этер Аллах да...
Жукъусурап турсагъ'а – кюн чыкъмаз! [Табакъсойланы М. 2003: 55].

Мухтарны чыгъармачылыгында туугъан жерге, тилине, миллетини хар бир адамына энчи сюймеклиги назму тизгинлерине уста сыйыныпдыла. Къайсы назмусун алып къарасакъ да, ол сезим аны поэзиясыны ич ёзеги болганлай тургъанын эслерчады. Беш Тау эли, миллет тарыхы, нарт таурухлары, жомаклары, жыры, тепсеую, тою-оюну, адети, төреси...

Чыкъ туююлдо, къар туююлдо – эримез,
Байлыгыбыз – Татай, Деуер, Эрирей...

Байлыгыбыз – Абмуш, Тотур, Апсаты...

Алтын Хардар, Умай бийче, Ашкерги,
Папай, Ажам, Сауман, Хымикки, Гылан...

Нарт таурухла: Алтын Дебет, Сатанай...
Аланланы Алан этген – Тинибиз,
Уллу Тейри, ариу Ана Тилибиз,

Халкыбызны бирикдирген төрюбюз –
Байлыгыбыз – жаннет юю Жерибиз!
Кече-кюн да Аллах бизни жакъласын,
Бу байлыкны къабар кюнден сакъласын!

«Жаннет юю – Туугъан жерибиз» [Табакъсойланы М. 2003: 78–79].

Чыгъармачылыкъ жолуну бу кезиуонде Мухтар поэзия жанрны къысха шекелин (формасын) алгъа салады. Заманнга кесини къарамын кёргюзтюрге алай тынчыракъ болупму, огъесе ол форма акъылын къысха, кескин айтыргъа онг бергени ючюнмю? Билген къыйынды, алай жазгъанларында биртизгинле, экитизгинле, төрттизгинле, сегизтизгинле кёбюрөк тюбей башлайдыла. Аны бла бирге поэзиясында ол тюрлю форманы кенг хайырланып башлагъаны поэтни сёз усталыгыны ёсгенини да белгисиди («Баш ура – башы тюшдю», «Жалына, жалына, – жаны чыкъды», «Жашасын сени харамлыгынг, / Андан сора жокъду да жугъунг»).

Мухтарны дагыда бир энчилигин айтыргъа керекди. Ол айтым (назму тизгин) къурауну да, кесини чемерлигин кёргюзтюр ючюн угъай, суратлау теренликге жетишир ючюн хайырланган жазычуларыбызданды. Поэт бир кибик харфла, бирча эшитилген сёзле бла уста хайырланады. Сёз ючюн, «Жети жыл» [Табакъсойланы М. 2003: 108] деген назмуда да ол амалны кёрюрге боллукъду:

...Эки жагъа. Эски жара. Къуру къол.
Жети жылны жети жары элтген жол.

«Темиркъазакъ» [Табакъсойланы М. 2003: 237–240] деген назмусунда уа поэзия тизгинлерин тауушланы кючлери бла къурауда уллу жетишим этеди. Бу назмуда аллитерация (бирча тауушланы кенг хайырланыу) амалгъа поэт 120 сёз тапханды. Быллай амалны бир-бирле иш этип хайырланнганга да санайдыла. Болса да, бу амал уллу усталыкъны, тил байлыкъны излеген амал болгъанын чыгъармачылыкъ сынамылары жетгенле иги биледиле. Мухтар аллайланы санындады:

Жетегейле –
жети жулдуз,
жети кёкден
жерге къарап,
жети жылны
жарыкъ-жарыкъ жандыла...
Желден женгил
желпек эди
жашаууму
жылы жайы,
жырлы жайы,
журлу жайы, –
жомагъы... [Табакъсойланы М. 2003: 237].

Жашауда кесини энчи оюму болгъан, бир кишини да къатламагъан Мухтар бек алгъа суймеклик дуниясына ал бургъанладанды. Ол анасына, Ата журтуна уллу суймеклигин терен суратлау кюч бла айтады.

«Акъ той» [Табакъсойланы М. 2003: 241–249] деген лирика поэмасы уа поэтни суйгени бла ийнара айтыу халда селишиуюдю, ийнакъ ушагъы:

Жауады къар. Бу акъ тойгъа къарап,
Экибизге да акъ назму къурайма.
Тюшом сунуп, тегерекге къарайма,
Тансыкълыгъым жүрегими тарап... [Табакъсойланы М. 2003: 241].
Къызны сыфаты да ушатыула бла бериледи.
Эртген сайын сен Кюн болуп тийсенг,
Ингир сайын сен Ай болуп чыгъаса.
Кечегиде Жулдуз болуп чагъаса, –
Къучагъымда ёртен жанаса сен! [Табакъсойланы М. 2003: 242].

Табакъсойланы Мухтарны поэзиясында «Акъ той» деген лирика поэманы энчи алып айтырчады, нек дегенде, бу поэмагъа кирген назмула жашауну кесини суратларын (тюбешиуню зауукълугъун, айырылыуну къыйынлыгъын, сезимни иссилегин, таулуну таулугъун, бир сёз бла айтханда, поэтни ич дуниясын ачыкълагъан, аны тилини байлыгъын, ариулугъун, не жаны бла да айырмалыгъын) белгилеген чыгъармаладыла.

Саулай поэмада акъ тюрсюн баш жерни алады. Ол сыфат жарыкъ дунияны, ниет кирсизликни, насыпны белгисича халкъ чыгъармалада («Уучу Бийнёгерни жыры»), суратлау адабиятта да (сёз ючюн, Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» деген чыгъармаларын эсге тюшюрюрге боллукъду) тюбейди. Мухтарны чыгъармасында акъ тюрсюн лирика жигитни жүрегин бийлеген ариу да, кючлю да суймеклик сезим бла байламлыды. (Бояула Табакъсой улуну поэзиясында суратлау белгилени магъаналарын тутадыла [Узденова, Кетенчиев 2020]). Назмучу жан салыу, тенгleshдириу дегенча суратлау мадарла бла тири хайырлана, суймекликни бийиклигин, теренлигин, ариулугъун ачыкълайды.

Байрым айы акълайды дунияны.
Баям, бу къар жауа болур Айда да.
Жауса – жаусун... кышда угъай, жайда да, –
Кюн, от да эриталмасын аны.... [Табакъсойланы М. 2003: 241]

...Жауады къар, акълайды дунияны:
Озгъан жауун жомакъ болуп къайтханды.
Жырыбызны бу акъ тойда айтханды, –
Жангы жыр унутдурмасын аны! [Табакъсойланы М. 2003: 247].

Табийгъат бла тенгleshдириу поэманы баш жигитини жүрек сырын, суймеклигини чексиз кючюн къатлагъан кибикди [Узденова 2009: 66].

Суймеклик сезим лирика жигитни эсин бийлеген эсе да, ол халкъда жүрюген адет-тёрелерин бузмай, аны жорукъларына бойсунады:

Ушамайды, билеме эрттеден, –
Суймеклигин баям этген – айыпды... [Табакъсойланы М. 2003: 249].

Неда:

Чеги бар, мардасы бар хар нени да... [Табакъсойланы М. 2003: 249].

Жюрегини тёрюнде сакълагъан тасха сезимин айта, поэт суймекликни бийиклигини белгисин – Байракъны – къурайды:

Суймекликни байракъ этеме мен!..

Башында айтылгъанча, Мухтарны поэзиясыны энчи шартладан бири халкъны кёлден айтылгъан чыгъармалары бла байламлыкъды. Суратлау ишде халкъны ниет байлыгъы бла хайырлана билиу сёз устаны фахмусуна шагъатлыкъ этеди [Сарбашева 2017: 38].

Акъ той» деген поэмасында назмучу Акъ Маралны, Бийнёгерни атларын терк-терк эскереди: белгиленнген сыфатла суймекликни ачыкълауда чыгъарманы суратлау даражасын кючлендиредиле, поэтика онгларын кенгертедиле:

Кел, Акъ Маралым, кёр: тансыкълыгъым –
Басхан суу! – жагъаларын талайды,
Нафыс черегинг кьутурса алайды:
Думп, тас болуп къалады сакълыгъынг!.. [Табакъсойланы М. 2003: 245].

Бийнёгернича, Акъ Маралым, бил, –
 Суюмекликни къяа ыраннга тыймазса,
 Обур болсанг да – къоз къапха жыймазса, –
 Суюмеклигим этер барын да кюл!.. [Табакъсойланы М. 2003: 246].

Табийгъат поэманы баш жигитини жүрек сырын къатлагъан кибикди.

Малкъар поэзияны кёп ёмюрледен бери келген айныу жолунда поэзия төреле къуралгъандыла да, жангы жазып башлагъанла ишлерин алагъа таяна бардырадыла. Малкъар поэтле ол жаны бла халкъда сыйлары жүрюген *тау*, *таш* дегенча белгилени хайырланадыла. Табакъсой улуну жазгъанларында да философия илишанла (тюш, тюн, сагъышла, кенглик, сёз) бирге келедиле. Ала Мухтарны жазыу энчиликлериндендиле. Алай бла ол кесини чыгъармаларында философия теренликлеге жетишеди.

Сёзюнг кёкню элгендирди,
 Ташны, тауну да сагъайтды.
 Сени угъай дегенинги
 Жюрегиме кысып, къайтдым («Сёзюнг кёкню элгендирди») [Табакъсойланы М. 2003: 213], – деп жазгъанды ол.

«Чарх оюн» деген китапны ючюнчю бёлюмю – «Суюмеклик ийман» саулай да суюмеклик назмуладан къуралгъанды. Поэт жүреги жаратханлагъа айтхан ийнакъ сёзлерин, жан сагъайтхан тизгинлерин, ахшы къууум туудургъан назмулары тийишдиргенди. Табакъсой улуну суюмеклик назмуларыны бир къаууму халкъ сүйген жырла болуп къалгъандыла: «Мен сүйгенча болмады», «Экибиз да алдандыкъ», «Суюмеклик ийман», д.б.

Табакъсой улуну чыгъармачылыгына бийк багъа бичген Толгъурланы Зейтун болгъанды: «Мухтарны поэзиясына, бир сёз бла айтханда, къырал саясатдан, аны идеологиясындан, кёзбауундан бла текоталыкъдан толу азатланган поэзияды дерге керекди. Анга кёре поэт малкъар халкъны озгъан тарыхын, бюгюнню кюнлерин, жарсыулары – барысын да жүрегине сыйындырып, келир кюнлерини, барлыкъ жолуну юсюнден терен сагъышланып, айтыр сёзюн, фикирин ачыкълагъанды...» [Толгъурланы З. 2009: 117]. Айтылгъаннга къошарыкъ – бюгюнлюкде да Мухтар поэзиясы бла малкъар адабиятха жангы илишанла келтиреди, аны байыкъдырады, айнытады.

ХАЙЫРЛАННАН ИШЛЕНИ ТИЗМЕСИ СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

Локьяева, Узденова 2021 – *Локьяева Ж.М., Узденова Ф.Т.* Алгъыш (благопожелание) в фольклоре и литературе карачаевцев и балкарцев: специфика жанра, таксономия, поэтика // *Электронный журнал «Кавказология»*. – 2021. – № 3. – С. 247–259.

Сарбашева 2017 – *Сарбашева А.М.* Специфика взаимодействия балкарской литературы 70–80-х годов XX века с фольклором (на материале повести «Солнце не заходит Алима Тепшеева») // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – 2017. – № 8-1 (74). – С. 38–40.

Табакъсойланы М. 1995 – *Табакъсойланы М.* Чарс: назмула. – Нальчик: Эльбрус, 1995. – 240 б.

Табакъсойланы М. 2003 – *Табакъсойланы М.* Чарх оюн: назмула бла поэма. – Нальчик: Эльбрус, 2003. – 256 б.

Толгуров 2015 – *Толгуров З.Х.* Жанр баллады в балкарской поэзии. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 164 с.

Толгъурланы 3. 2009 – *Толгъурланы З.* Прометейча жашаргъа юйретген поэзия // Минги Тау. – 2009. – № 3. – 117–123 б.

Узденова 2009 – *Узденова Ф.Т.* Современная балкарская поэма: тенденции развития // Вопросы кавказской филологии. – Нальчик: КБИГИ, 2009. – № 6. – С. 54–69.

Узденова, Кетенчиев 2020 – *Узденова Ф.Т., Кетенчиев М.Б.* О принципах реализации образа в литературе карачаевцев и балкарцев: семиотика цветообозначений // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. – 2020. – № 5. – С. 40–44.

REFERENCES

LOK'YAYEVA ZH.M., UZDENOVA F.T. Alg'ysh (blagopozhelaniye) v fol'klore i literature karachayevtsev i balkartsev: spetsifika zhanra, taksonomiya, poetika [Alg'ysh (good wishes) in the folklore and literature of Karachays and Balkars: genre specificity, taxonomy, poetics]. IN: Elektronnyy zhurnal «Kavkazologiya». – 2021. – No 3. – P. 247–259 (In Karachay-Balkarian).

SARBASHEVA A.M. *Spetsifika vzaimodeistviya balkarskoi literatury 70-80-kh godov khkh veka s fol'klorom (na materiale povesti «Solntse ne zakhodit Alima Teppeeva)* [The specifics of the interaction of Balkarian literature of the 70s and 1980s of the twentieth century with folklore (on the material of the story "The Sun does not enjoy Alim Teppeyev)]. IN: *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological sciences. Questions of theory and practice]. – 2017. – № 8-1 (74). – P. 38–40. (In Russ.).

TABAK"SOYLANY M. *Chars: nazmula* [Chars]. – Nal'chik: El'brus, 1995. – 240 p. (In Karachay-Balkarian).

TABAK"SOYLANY M. *Charkh oyun: nazmula bla poema* [Charkh oyun]. – Nal'chik: El'brus, 2003. – 256 p. (In Karachay-Balkarian).

TOLGUROV Z.KH. *Zhanr ballady v balkarskoy poezii* [The ballad genre in Balkar poetry]. – Nal'chik: Izdatel'skiy otdel KBIGI, 2015. – 164 p. (In Russ.).

TOLG"URLANY Z. *Prometeycha zhasharg" a uyretgen poeziya*. IN: Mingi Tau. – 2009. – No 3. – 117–123 p. (In Karachay-Balkarian).

UZDENOVA F.T. *Sovremennaya balkarskaya poema: tendentsii razvitiya* [Modern Balkar Poem: Development Trends]. IN: *Voprosy kavkazskoy filologii*. – Nal'chik: KBIGI, 2009. – P. 54–69. (In Russ.).

UZDENOVA F.T., KETENCHIYEV M.B. *O printsipakh realizatsii obraza v literature karachayevtsev i balkartsev: semiotika tsvetooboznacheniy* [On the principles of image realization in the literature of Karachays and Balkars: semiotics of color designations]. IN: *Filologicheskiye nauki. Nauchnyye doklady vysshey shkoly* [Philological Sciences. Scientific reports of higher school]. – 2020. – No 5. – P. 40–44. (In Russ.).

Авторну юсюнден:

Ёзденланы Т.къ.Ф. – филология илимуланы доктору.

Information about the author:

F.T. Uzenova – Doctor of Science (Philology).

Об авторе:

Ф.Т. Узденова – доктор филологических наук.

Статья редакциягъа 14.10.2022 келгенди; кесамат этилгенден сора 10.11.2022 къабыл кёрюлгенди; басмагъа 00.00.2022 алыннганды.

The article was submitted 14.10.2022; approved after reviewing 10.11.2022; accepted for publication 15.12.2022.

Статья поступила в редакцию 14.10.2022 г.; одобрена после рецензирования 10.11.2022; принята к публикации 15.12.2022.